महर्षिणा पुनर्वसुनोपदिष्टा, तच्छिष्येणाग्निवेशेन प्रणीता,
चरकदृढबलाभ्यां प्रतिसंस्कृता

चरकसंहिता

श्रीचक्रपाणिविरचितया आयुर्वेददीपिकाव्याख्यया संवलिता
आचार्योपाह्वेन त्रिविक्रमात्मजेन यादवशर्मणा संशोधिता

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान
मानित विश्वविद्यालय
५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया,
जनकपुरी, नई दिल्ली - ११००५८

पुस्तकमिदं राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य पुनर्मुद्रणयोजनायां प्रकाशितम्।

महर्षिणा पुनर्वसुनोपदिष्टा, तच्छिष्येणाग्निवेशेन प्रणीता,
चरकदृढबलाभ्यां प्रतिसंस्कृता

चरकसंहिता

श्रीचक्रपाणिविरचितया आयुर्वेददीपिकाव्याख्यया संवलिता
आचार्योपाह्वेन त्रिविक्रमात्मजेन यादवशर्मणा संशोधिता

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान
मानित विश्वविद्यालय
५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया,
जनकपुरी, नई दिल्ली - ११००५८

पुरोवाक्

विदन्त्येव विपश्चितो यत्संस्कृतभाषा भारतीयां साहित्यपरम्परां तत्संवलितां प्रज्ञाञ्च सहस्रशो वर्षेभ्य: प्रकाशयन्ती संवर्धयन्ती च राजते। इयं हि भाषा परम्परा प्रज्ञा च प्रतियुगं नवनवमात्मानं प्रस्फुरति समाविष्करोति च। तत्र च वेदा:, शास्त्रीयं वाङ्मयम्, इतिहास:, पुराणानि, काव्यानीत्यनेकरचना: विकासं गता:। ताश्च परम्परया संरक्षिताश्च। तत्ता आधुनिकशैल्या च संरक्षितुकामं राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानं मुद्रणं, सान्द्रमुद्रिकानिर्माणं, सङ्गणकद्वारा संरक्षणमिति विविधप्रयासै: प्रयतमानं वर्तते। तत्राद्यं स्थानं भजते अध्ययनमध्यापनमिति स्वीयपरिसरेषु यत्र मौखिकपद्धत्या इमा: परम्परा: संरक्ष्यन्ते।

सर्वसाधनसम्पन्नेऽस्मिन्नाधुनिकलोकेऽपि ग्रन्थानां महत्ता न किञ्चिन्न्यूना दृश्यते । तत्र च कारणं सर्वजनसुलभतैव। अत एव संस्थानमपि ग्रन्थप्रकाशनकर्मणि आत्मानं सततं व्यापारयति । न केवलं स्वयं ग्रन्थान् प्रकाशयति अपि तु ग्रन्थप्रकाशनार्थमनुदानमपि दत्त्वा प्रकाशकान् लेखकांश्च प्रोत्साहयति। लोकप्रियग्रन्थमाला, शास्त्रीयग्रन्थमाला, अप्रकाशितग्रन्थप्रकाशनमाला इति विविधग्रन्थमाला: संस्थानेन प्रकाश्यन्ते। ते च ग्रन्था भृशं विद्वल्लोकेन समादृता आद्रियन्ते च। एतदतिरिच्य संस्कृतभाषाध्ययनार्थमपि स्वाध्यायशैल्या विरचिता दीक्षाग्रन्था अपि संस्थानेन प्रकाशिता लोके चिरं प्रतिष्ठां प्राप्नुवन् ये च ग्रन्था अनौपचारिकसंस्कृतशिक्षणकेन्द्रेषु आभरतं प्रधानतया पाठ्यन्ते।

एवं प्रकाशितग्रन्था अचिरादेव विद्वत्समाजस्य स्वध्यायरतानां जिज्ञासूनां छात्राणां च कृते सुलभ्या भवन्तीति संस्थानप्रकाशनानां वैशिष्ट्यं प्रयोजनञ्च चरितार्थतां याति। तादृशग्रन्थानां पुन: प्रकाशनायापि संस्थानं कटिबद्धं वर्तते। तत्र क्रमे एष ग्रन्थो विद्वल्लोकेन भृशं समादृत: **चरकसंहिता** (श्री चक्रपाणिविरचितया आयुर्वेद दीपिका व्याख्यया संवलिता आचार्योपाह्वेन त्रिविक्रमात्मजेन यादव शर्मणा संशोधिता) इति नामक: चिकित्साशास्त्रीय: संस्थानस्य पुनर्मुद्रणयोजनान्तर्गततया प्रकाश्यन्नीयते। एषोऽपि ग्रन्थ: सर्वै: यथापूर्व समाद्रियते इति विश्वसिमि। अस्मिन् पुनर्मुद्रणकर्मणि साहाय्यमाचरितवद्भ्य: सर्वेभ्य: संस्थानस्य अधिकारिभ्य: सम्यङ्मुद्रणार्थ च मुद्रकाय साधुवादान् वितरामि ।

राधावल्लभः त्रिपाठी

चरकसंहितायाः विषयानुक्रमणिका ।

विषयः — पृष्ठाङ्कः

१ सूत्रस्थानम् ।

१ दीर्घञ्जीवितीयोऽध्यायः ।

१–२ दीर्घञ्जीवितीयाध्यायोपक्रमः १–३
३–२२ आयुर्वेदाध्ययनार्थं भरद्वाजस्येन्द्रसकाशे गमनम् ... ४–६
२३–२६ इन्द्रेण भरद्वाजाय आयुर्वेदस्य प्रवचनम् ६–७
२७–४० आयुर्वेदस्य भूतले प्रवर्तनम् ७–८
४१ आयुर्वेदस्य लक्षणम् ... ८
४२ आयुषो लक्षणं पर्यायाश्च ,,
४३ अन्यवेदेभ्य आयुर्वेदस्य प्रकर्षः ,,
४४–४५ सामान्यविशेषयोर्लक्षणम् ९–१०
४६–४७ आयुर्वेदस्याधिकरणम् ११
४८ द्रव्यसंग्रहः ... ... ,,
४८ चेतनाचेतनभेदेन द्रव्यस्य द्वैविध्यम् ... ... ,,
४९ गुणाः कर्माणि च ... १२
५० समवायस्य लक्षणम् ... ,,
५१ द्रव्यस्य ,, १३
५१ गुणस्य ,, ,,
५२ कर्मणः ,, ,,
५३ आयुर्वेदस्य कार्यं (प्रयोजनं) १४
५४ व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः ,,
५५ व्याधीनां द्विविध आश्रयः १५
५५ आरोग्यस्य हेतुः ... ,,
५६ आत्मनो लक्षणम् ... ,,
५७ त्रिविधः शारीरदोषसंग्रहः १६
५७ द्विविधो मानसदोषसंग्रहः ,,
५८ दोषाणां प्रशमनोपायाः... ,,
५९ वायोर्गुणास्तत्प्रशमनानि च. ,,
६० पित्तस्य गुणास्तत्प्रशमनानि च ,,
६१ श्लेष्मणो गुणास्तत्प्रशमनानि च १७
६२–६३ विकाराणां विनिवर्तने उपायाः ... ... ,,
६४ रसस्य लक्षणं, विशेषे प्रत्ययाश्च १८
६५ रसानां संग्रहः ... ... ,,
६६ दोषाणां प्रशमनाः प्रकोपकाश्च रसाः १८
६७ प्रभावभेदेन द्रव्यभेदः ... १९
६८ उत्पत्तिभेदेन ,, ... २०
६८–६९ जाङ्गमद्रव्यसंग्रहः... ,,
७० पार्थिवद्रव्यसंग्रहः ... ,,
७१–७२ चतुर्विधमौद्भिदद्रव्यम् ,,
७३ औद्भिदद्रव्यसंग्रहः ... ,,
७४–७६ जङ्गमादिषु प्रशस्तानां द्रव्याणां संग्रहः ... ... ,,
७७–७९ षोडशमूलिनीनां नामकर्मणी ,,
८०–८५ एकोनविंशतिफलिनीनां,, २१
८६–८७ चतुर्विधमहास्नेहानां ,, ,,
८८–९१ पञ्चविधलवणानां ,, ,,
९२–१०४ अष्टविधमूत्राणां ,, ,,
१०५–११३ अष्टविधक्षीराणां ,, २२
११४–११५ क्षीराश्रयास्त्रयो वृक्षास्तेषां कर्म च... २२
११६–११९ त्वगाश्रयास्त्रयो वृक्षास्तेषां कर्म च ... ,,
१२०–१२३ ओषधीनां नामरूपयोगज्ञाने गुणाः ,,
१२४–१३२ औषधानां नामरूपयोगाज्ञाने दोषाः २३
१३३ भिषग्बुभूषोः कर्तव्यम् ,,
१३४ युक्तस्य भैषज्यस्य लक्षणम् ,,
१३५ भिषक्तमस्य लक्षणम् ... ,,
१३६–१४० अध्यायार्थसंग्रहः ,,

२ अपामार्गतण्डुलीयोऽध्यायः ।

१–२अपामार्गतण्डुलीयाध्यायोपक्रमः२४
३–६ शिरोविरेचनद्रव्याणि ... ,,
७–८ वमनद्रव्याणि ... ... ,,
९–१० विरेचनद्रव्याणि ... ,,
११–१३ आस्थापनद्रव्याणि... २५
१४ अनुवासनद्रव्याणामास्थापनद्रव्येष्वतिदेशः ... ,,
१५ पञ्चकर्मतः प्राक्कर्तव्यम् ... ,,
१६ युक्तिज्ञानस्य गुणाः ... ,,
१७–३३ अष्टाविंशतिर्यवाग्वः २५–२६
३४–३५ अध्यायार्थसंग्रहः ... २७
३६ चिकित्सार्हो वैद्यः ... ,,

३ आरग्वधीयोऽध्यायः ।

१–२ आरग्वधीयाध्यायोपक्रमः २७
३–१७ पञ्चदश कुष्ठहराः प्रदेहाः २७–२८
१८–२० वातहराः पञ्च ,, २८
२१–२२ वातरक्तहरास्त्रयः ,, २८–२९
२३–२४ शिरोरुजाहरौ द्वौ प्रदेहौ २९
२५ पार्श्वरुजाहर एकः प्रदेहः ,,
२६–२७ निर्वापणौ द्वौ प्रदेहौ ,,
२८ शीतहर एकः प्रदेहः... ,,
२८ एको विषहरः ,, ... ,,
२९ त्वग्दोषसंस्वेदहरः ,, ... ,,
२९ शरीरदौर्गन्ध्यहरः ,, ... ,,
३० अध्यायार्थसंग्रहः ... ,,

४ षड्विरेचनशतीयोऽध्यायः ।

१–२ षड्विरेचनशतीयाध्यायोपक्रमः २९
३ षड्विरेचनशतादीनां संग्रहेण कथनम् ... ... ,,
४ षड् विरेचनशतानि ... ३०
५ षड् विरेचनाश्रयाः ... ,,
६ पञ्च कषाययोनयः ... ,,
७ पञ्चविधं कषायकल्पनम् ३१
७(१–३) स्वरसादीनां लक्षणानि ,,
७ स्वरसादीनां बलतारतम्यम् ,,
८ पञ्चाशन्महाकषायाणां संग्रहेण विवरणम् ... ,,
८ पंचकषायशतानां विवरणम् ,,
९ जीवनीयो दशको महाकषायः ३२
९ बृंहणीयो ,, ,, ,,
९ लेखनीयो ,, ,, ,,
९ भेदनीयो ,, ,, ,,
९ सन्धानीयो ,, ,, ,,
९ दीपनीयो ,, ,, ,,
१० बल्यो ,, ,, ,,

रसा वातादीनां नोक्तास्ते वर्धका बोद्धव्याः। यदाह वाग्भटः—"तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम्। कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते" (वा. सू. अ. १) इति। रसकर्मातिदेशेनैव गुणवीर्यविपाकानामपि कर्मनिर्देशः कृत एव। यतो मधुरादिरसेनैव सर्वगुणान् वीर्यविपाकांश्च निर्देक्ष्यत्यात्रेयभद्रकाप्यीये—"तत्र स्वादुः" (सू. अ. २६) इत्यादिना; तथा "कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः" (सू. अ.२६); तथा "अम्लोऽम्लं पच्यते स्वादुर्मधुरं लवणस्तथा" (सू. अ. २६); तथा "शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः। तयोरम्लं यदुष्णं च यच्चोष्णं कटुकं तयोः"—(सू. अ. २६) इत्यादिना ॥ ६६ ॥

किंचिद्दोषप्रशमनं किंचिद्धातुप्रदूषणम् ॥
स्वस्थवृत्तौ मतं किंचित्त्रिविधं द्रव्यमुच्यते ॥ ६७ ॥

अतोऽवशिष्टं द्रव्यकार्यं प्रभावकृतं वक्तुं प्रभावभेदेन द्रव्यभेदमाह—किंचिदित्यादि। किंचिदिति न सर्वम्। दोषस्य दोषयोर्दोषाणां वा प्रशमनं दोषप्रशमनम्। दोषग्रहणेन दुष्टा रसादयोऽपि गृह्यन्ते। तेन द्रव्यमहिम्ना यद्दोषाणां दुष्टानां रसादीनां[1] धातूनां वा शमकमामलकदुरालभादि तद्गृह्यते। आमलकं हि शिवत्वात्त्रिदोषहरं; दुरालभा चापि वातपित्तश्लेष्महरी। यद्यपि चामलकस्य "हन्ति वातं तदम्लत्वात्" (सु. सू. अ. ४६) इत्यादिना गुणद्वारा त्रिदोषहरत्वमुच्यते, तथाऽपि तत्प्रभावबृंहितमेव बोद्धव्यम्। यतस्तत्राम्लत्वादिना पित्तादिकोपोऽपि युज्यते, स त्वामलकप्रभावान्न भवति। धातुप्रदूषणमिति वातादीनां समत्वेन शरीरधारणात्मकानां तथा रसादीनां च दूषणं किंचित्, यथा—यवकमन्दकविषादि। सुष्ठु अवतिष्ठते नीरोगत्वेनेति स्वस्थः, तस्य वृत्तिः स्वस्थरूपतयाऽनुवर्तनं, तत्र स्वस्थवृत्तौ मतमभिमतं पूजितमिति यावत्। संख्येयनिर्देशादेव त्रित्वे लब्धे त्रिविधग्रहणं नियमार्थम्। तेन संशोधनसंशमनादीनामनेकविधानामप्यत्रैवावरोधः। रसायनवाजीकरणे तु स्वस्थवृत्तिमात्र एव। यदुक्तं—"स्वस्थस्योजस्करं यत्तु तद्वृष्यं तद्रसायनम्" (चि. अ. १ पा.१) इति। प्रतिपादे किंचिद्ग्रहणं दोषहरत्वादिकर्मणां विभिन्नद्रव्याश्रयित्वोपदर्शनार्थम्; एककिंचिद्ग्रहणे त्वेकमेव द्रव्यं दोषहरं धातुप्रदूषकं स्वस्थवृत्तिमतं च स्यात्, न च तदभिमतम्। ननु, स्वस्थवृत्तिमतानां रक्तशालिषष्टिकयवादीनां दोषप्रशमनत्वमपि दृश्यते, यतो वक्ष्यति तत्र तत्र रक्तशाल्यादीनां ज्वरादौ प्रयोगं; तथा प्रकृतिशरीरदेशकालमात्राभि(दि)युक्तं दोषप्रशमनमपि दोषकरं भवति, यथा—आमलकमतिमात्रमग्निमान्द्यायेत्यादि ज्ञेयं; तथा धातुप्रदूषणमपि दोषशमनं दृश्यते, यथा—विषमुदरहरं, तथा यदेव मन्दकादि दोषकरं तदेव क्षीणदोषं प्रति दोषवृद्ध्या साम्यापादनेन दोषप्रशमनं भवति; तदेवमव्यवस्थितत्वात् किंचिद्दोषप्रशमनमित्यादि विरुद्धम्? अत्रोच्यते—स्वस्थवृत्तिमतं रक्तशाल्यादि दोषप्रशमनमपि भवति, परं तत् प्रायः स्वस्थवृत्तिहितत्वात् स्वस्थवृत्तिमतत्वेन गृह्यते। वचनं हि—"स्वस्थस्योजस्करं यत्तु तद्वृष्यं तद्रसायनम्। प्रायः, प्रायेण रोगाणां द्वितीयं शमने हितम् ॥ प्रायःशब्दो विशेषार्थ उभयं ह्युभयार्थकृत्" (चि. अ. १) इति। दोषप्रशमनानि द्रव्याणि विगुणप्रकृत्यादिप्रतिबन्धकाभावे[1] दोषप्रशमनमाचरन्त्येव, प्रतिबन्धकसद्भावे तु न कुर्वन्ति, न चैतावता तेषां स स्वभावो[2] न भवति; नह्यग्निर्मन्त्रादिप्रतिबन्धात् कदाचिन्न दहतीति दाहकत्वेन नोपदिश्यते; एवं धातुप्रदूषकस्यापि कदाचिद्धातुप्रशमकत्वं निमित्तान्तरयोगाद्भवन्न धातुप्रदूषकस्वरूपतां हन्ति, यथा सलिलस्याग्निसम्बन्धादुष्णत्वम्। तस्माद्यद्यस्य प्रायिकमनन्योपाधिकृतं च रूपं, तेनैव व्यपदेशो युक्तः। यच्च मन्दकादीनां क्षीणदोषवर्धकत्वेन दोषप्रशमकत्वं तद्विद्यमानमपि कादाचित्कत्वात्तथा ह्युत्तरकालं दोषावहत्वाच्च न व्यपदिश्यते दोषप्रशमकत्वेन। ननु, यद्यप्येवं तथाऽपि यदेकदोषहरमपरदोषकरं यथा मरिचं श्लेष्महरं पित्तकरं चेत्यादि बहुद्रव्यजातं तत् कुत्र प्रविशतु? अत्रैके वदन्ति—यदुभयात्मकं तद्दोषहरं दोषकरं च, नचैतावता द्रव्यत्रित्वक्षतिः; यतो न वातादिसंसर्गजव्याधिसद्भावे वातादिजन्यत्वेन यत्त्रैविध्यं रोगाणामुच्यते तत् खण्डितं भवति; किंवा मरिचादीनां यदुभयकर्तृत्वं न तद्द्रव्यप्रभावकृतं, किं तर्हि रसादिकृतं, तेन न द्रव्यप्रभावप्रस्तावे तदुदाहरणीयं; नच किंचिद्द्रव्यं तादृशमस्ति यत् प्रभावादेव किंचिद्दोषं करोति किंचिच्छमयतीति न दोषप्रशमनत्वादिप्रभावं प्रति नियमः; अयमेव च पक्षः साधुः। ननु 'किंचिद्दोषप्रशमनं किंचिद्दोषप्रदूषणम्' इति वा क्रियतां, 'किंचिद्धातुप्रशमनं किंचिद्धातुप्रदूषणम्' इति वा। नैवं, तथा सति दोषशब्दस्य मुख्यवृत्त्या वातादिष्वेव वृत्तित्वात्[3]तथा धातुशब्दस्य च रसादिवृत्तित्वादुभयग्रहणं[4] न प्राप्यते; उभयपदोपादानेन द्वयं निपुणकारी तन्त्रकारो दूषणत्वधारणत्वयोगपरिग्रहाद्दोषप्रशमनेन दुष्टरसादिप्रशमनमपि भेषजं विविधाशितपीतीयादिवक्ष्यमाणं, तथा धातुप्रदूषणेन वातादिप्रदूषकमपि निदानादिवक्ष्यमाणं ग्राहयति। प्रशब्दोऽत्र प्रकारे; तेन प्रकारेण मृदुमध्यादिना प्रकोपणं, तथा प्रकारेण संशोधनसंशमनादिना शमनमुच्यते; किंवा धात्वर्थानुवृत्तावेव इमौ प्रशब्दौ[5], यथा—'च्युतांशः परिधावति' इत्यत्र धावतीत्यर्थः। आदौ दोषप्रशमनग्रहणं तस्यैवेहाभिप्रेतत्वात्। ननु स्वस्थवृत्तिमतं द्रव्यं भाविदोषहरत्वेन दोषप्रशमनमेव। नैवं, नहि स्वास्थ्यानुवृत्तिजनकत्वाद्दोषनिवृत्तिकरं[6] दोषहरणमुच्यते, किं तर्हि समधातूनामवर्धकत्वेनाक्षयकरत्वेन च रसादिस्रोतसां चानुगुण-

१ 'रसादीनाम्' इति हस्तलिखितपुस्तके नोपलभ्यते।

१ 'प्रतिबन्धकसंभवे' इति पा०। २ 'स्वस्वभावो' इति पा०। ३ 'वृत्तत्वात्' इति पा०। ४ 'रसादिवृत्तत्वात्' इति पा०। ५ 'धात्वर्थानुवृत्तिरेवासौ प्रशब्दः' इति पा०। ६ 'स्वास्थ्यानुवृत्तित्वात्' इति पा०।